

A gyülekezeti énekléstől a vallásos költészet felé

Orlowszky Géza

Pázmány Péter *Keresztyén imádságos könyvének* második, 1610-es pozsonyi kiadása előszavában szokatlan eseményről számol be: „Az elmúlt esztendőben egy csekély indulattól elragadtatott eperjesi prédikátor maga nevével nagy részét kinyomtatá Bártfán az elébbi imádságoskönyvecskémnek.”¹ Valóban, Mihálykó János, a Wittenberget is megjárt eperjesi lelkész — aki korábban már két kegyességi munkát lefordított és kiadott — *Kereztien istenes es aitatos imadsagok* című imádságoskönyvébe forrásának megnevezése nélkül, kevés változtatással és toldással bedolgozta Pázmány három évvel korábban megjelent művének jelentős részét. A huszonegy részre osztott imakönyv 5–7. és 9–11. fejezetei szinte teljes egészében Pázmánytól származnak.²

Ez alkalommal minket nem a szerzői autoritáshoz való viszony XVII. századi helyzete, nem e korai plágiumügy morális és irodalomszociológiai vonatkozásai érdekelnek, hanem azt a jelenséget szeretnénk regisztrálni, hogy a katolikus befogadóközegnek készült imák és elmélkedések szinte változtatások nélkül elfogadhatók voltak egy evangélikus kiadványban is. Mihálykó Jánost minden bizonnyal a praktikum vezette: Pázmány *Keresztyén imádságos könyve* egy olyan új típusú, egyéni lelkigyakorlat végzésére alkalmas vallásos kézikönyv volt, amelyhez hasonló a hazai protestáns kegyességi irodalomban még nem állt rendelkezésre. Magukat az imádságokat az evangélikus szerző nem érezhette teljesen idegennek, talán azért, mert a szövegek nyelvezete benne gyökerezett a középkori magyar liturgikus irodalom nyelvezetében, egy olyan hagyományban, amely a protestáns egyház vallásos beszédmódjának is tápláló talaja volt. Sajnos Pázmány imádságoskönyvének forrásait még nem ismerjük teljesen, és nem világos az a kapcsolat sem, amely összefűzi a megelőző korszak — jelentős részben mára elveszett — hasonló munkáival, így csak feltételezhetjük, hogy míg a kötet szerkezetével, beosztásával, felépítésével Pázmány a hazai irodalomban új modellt honosított meg, a szövegek hangvétele, lelkisége évszázados hagyományokból táplálkozik. Az imádságoskönyv recepciójának elgondolkodtató fejezete mindenesetre arra hívja fel a figyelmünket, hogy a katolikus és a protestáns egyházak közötti versengés a hívekkel történő kommunikációs tér meghódítására sok esetben a beszédmódok közeledését eredményezte. Talán maga Pázmány sem bánta igazán, hogy imádságait éppen vallási ellenfelei juttatták el híveikhez.

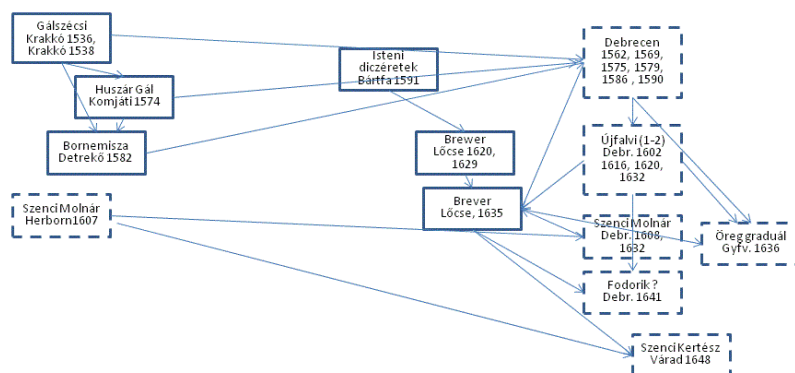
¹ Lásd BORSA Gedeon — HERVAY Ferenc — HOLL Béla (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok, II, 1600–1635*. Akadémiai, Budapest 1983. 1003. [A továbbiakban: RMNy.]

² RMNy 976. Mihálykó korábbi művei: RMNy 894, RMNy 967.

A liturgikus-vallásos szövegek vándorlása az egyes felekezetek által összeállított és használt kézikönyvek között korántsem szokatlan jelenség. A protestáns gyülekezeti énekeskönyvek monográfusa, H. Hubert Gabriella a liturgikus énekanyag alakulásának három nagy szakaszát különítette el a XVII. század végéig terjedően.³ Az első, úgynevezett reformációs korszak jellemzője az általános protestáns jelleg. E rendkívül termékeny időszak összegzéseként az 1560-as évekre kialakult a protestáns énekeknek a reprezentatív nyomtatott énekeskönyvek által kijelölt közös, laza kánonja (Debrecen 1562, Várad 1566). A következő közel hetven év a differenciálódás időszaka, amikor a protestáns felekezetek létrehozták saját használatú énekeskönyveiket, s a templomi énekek körét meghatározó önálló evangélikus, református és unitárius graduálok jelentek meg.

A XVII. század második harmadában azonban ez az elkülönülési folyamat megfordult, és ismét az általános protestáns használatú énekeskönyvek váltak népszerűvé. Ezt az interkonfesszionalizáló törekvést H. Hubert Gabriella jelentős mértékben Újfalvi Imrének tulajdonítja, aki többkötetesre tervezett vallásos versantológiájának 1602-es elméleti előszavában a teljes általa ismert verskorpusz rendezésére tett kísérletet, s ennek nyomán különösen az 1635-ös lőcsei énekeskönyv gyűjtő- és kiindulópontja lett a korábbi és későbbi teljes protestáns versanyagnak. A szövegek elkülönülésének és összevegyülésének bonyolult folyamata jellemzésére a monográfia 281. lapján táblázatban szemlélteti a kezdetektől a XVII. század végéig összeállított protestáns gyülekezeti énekeskönyvek, illetve tágabban a liturgikus, egyházi használatú verses gyűjtemények közti leszármazási és koncepcionális kapcsolódási pontokat. A sűrű hálójaz egy visszacsatolásokkal minduntalan összekapcsolt rendszert mutat, amelyben az új elemek jelentős mértékben a korábbiak újrendezése útján jönnek létre.

H. Hubert Gabriella és az RMNy adatait felhasználva az 1. ábrán a legfontosabb protestáns versgyűjtemények közötti szövegmozgásokat próbáltam meg ábrázolni:

³ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas, Budapest 2004. 270–280.

Ezen a leegyszerűsített sémán az egyes dobozok a fontosabb gyűjteményeket jelölik fentről lefelé haladva, időrendben, eltérő keretekkel megkülönböztetve az evangélikus és a református szerkesztésű köteteket. A dobozokat összekötő nyilak azt jelölik, ha az egyik gyűjteményből egy másikba legalább egy ének szövege átkerült. Az átvételek valójában szinte minden esetben jóval terjedelmesebbek az egy éneknyinél. Az ábra meggyőzően szemlélteti, hogy az önálló felekezeti kánon kialakulásának időszakában is szabadon mozoghatnak a szövegek a két nagy protestáns egyház gyülekezeti éneklésének gyakorlatában.

Az unitárius énekeskönyvek figyelembevétele némileg árnyalja ezt a képet, hiszen a liturgikus szövegek terén ez a felekezet meglehetősen önálló; például két saját zsoltárfordítást is készítenek — igaz, ezek a saját korukban többnyire nem jutnak el a nyomtatásig. Bár az egyházi énekek csereforgalmát az evangélikusokkal és a reformátusokkal fennálló komoly teológiai ellentétek is nehezítik, az 1609-ben kiadott kolozsvári énekeskönyvbe több darabot is a debreceni református énekeskönyvből válogattak. Meglepő módon az unitárius kánonba bekerül jó néhány darab Balassi Bálint vallásos énekeiből, sőt az énekeskönyv 1623-as redakciója emellett még két Rimay-verset is tartalmaz („Legyen jó idő csak ...”, „O ki későn jutok ...”).⁴

További meglepetést okozhat, ha a táblázatunkra felrajzoljuk a katolikus énekgyűjteményeket is. Az 1651-ben megjelentetett *Cantus catholici* 120 magyar nyelvű énekéből 19 protestáns forrásból származik. Ezek jobbrészt az Újfalvi Imre-féle *Debreceni énekeskönyv* hagyományából kerültek át, néhol még az eredeti nyomtatványbeli sorrendet is megőrizve. A leggyakoribb protestáns szerzők: Batizi András, Sztárai Mihály, Huszár Gál és Pécseli Király Imre.⁵

A szerkesztők, mintegy mentegelve a saját eljárásukat, több ilyen, XVI. századi szöveg fölé a „Régi ének” címet szedették. De nemcsak XVI. századi, tehát valóban régi szövegekről van szó, hanem szinte kortárs, már a XVII. században keletkezett versekről is. Sőt a későbbi kiadásokban még bővült is a protestáns forrásokból kölcsönzött énekek állománya. Nem véletlen tehát a protestáns szövegek szerepeltetése, nem is az énekkincs szűkössége magyarázza használatukat, hanem minden bizonynyal népszerűségük, elterjedtségük, szépségük révén kerültek a katolikus énekek közé.

Érdekes, hogy a *Cantus catholici* 1674-es, jelentősen átdolgozott, Szegedi Ferenc Lénárd egri püspök költségén megjelentetett kassai kiadásának szerkesztői Rimay vallásos versanyagának gyakorlatilag az egészét beiktatták a kötetbe. Nem világos egyébként, hogy milyen forrásból dolgoztak — talán az 1633-as bécsi, tudomásunk szerint krúdában maradt kiadás elheverő példányaihoz juthattak hozzá. Szintén mellékesen jegyzem meg, hogy Rimay versei közé keveredve találunk két olyan szöveget is, amelyek először Kassai András 1644-ben Bártfán kiadott prédikációs kötetének (*Centuria quaestionum duabus minus ... Az az kettő-hián száz keresztyén kérdések rövid és*

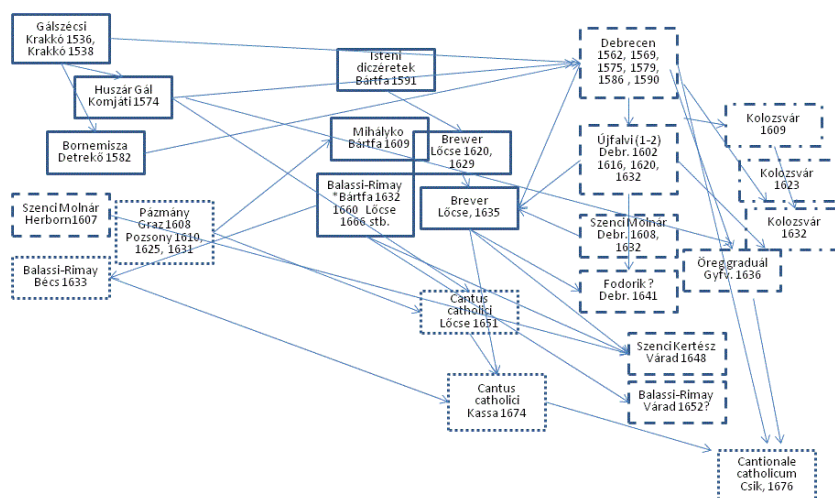
⁴ RMNy 983 és RMNy 1290.

⁵ RMNy 2281.

együgyü feleleteckel ...)⁶ versbetéteként láttak napvilágot. Kassai András ezt a kötetét kassaújfalui evangélikus prédikátorként írta, s öt protestáns özvegyasszonynak ajánlotta. Talán valamilyen helyi, kassai hagyomány magyarázza a szövegek feltűnését a *Cantus catholici* anyagában.

Nem meglepő már ezek után, hogy Kájoni János nagy katolikus énekgyűjteménye (*Cantionale catholicum*, Csíksomlyó, 1676) is bőven merít a protestáns énekek hagyományából. Többek közt a következő szerzők verseit találhatjuk itt: Batizi András, Szegedi Gergely, Szegedi Kis István, Sztárai Mihály, Melius Juhász Péter, Huszár Gál, Dézsi András, Rimay János.

A XVI–XVII. századi magyar nyelvű egyházi énekeskönyvek közötti szövegátvételeket jelző táblázatunkba berajzolhatjuk tehát az unitárius és a katolikus szerkesztésű gyűjteményeket is (2. ábra):

A nyomtatott kiadások számbavételéhez képest szinte áttekinthetetlenül bonyolult lenne a kéziratos források hasonló lajstromozása. A szűrőpróbaszerű ellenőrzés azonban azt mutatja, hogy a kéziratosság szintjén is működik a vallásos szövegek felekezeti közötti átmenésének és felhasználásának gyakorlata. A XVII. század első felének talán legterjedelmesebb kéziratos katolikus énekeskönyve, amelyet a csíki ferences kolostor növendéke, Petri András állított össze, jelentős arányban tartalmaz protestáns eredetű énekeket. A nyolc kéz által 1621–1647 között másolt Kuun-kódex (jellegzetesen olvasói kolligátum) anyagában teljesen természetes módon egymással keveredve, megkülönböztetés nélkül vannak jelen a katolikus, a protestáns és a világi témájú darabok.⁷

További kontrollként lekérdeztem néhány népszerűbb XVI. századi vallásos ének előfordulási helyeit a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* hálózati adatbázisá-

⁶ RMNy 2049.

⁷ Lásd STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. Balassi, Budapest 2002.

ból.⁸ (A régi magyar versek számítógépes repertóriumja ugyan csak az 1600 előtti datált szövegeket tartalmazza, a forráskimutatás azonban felöleli a XVII. századot is.) A szövegek tipikus mozgásának szemléltetésére egy találmányra kiválasztott tétel, Batizi András „Ember, emlékezzél a szomorú halálról ...” kezdetű énekének⁹ 6 regisztrált kéziratos előfordulási helyéből 3 katolikus és 3 unitárius. A nyomtatott előfordulások száma 1700-ig nem kevesebb, mint 45. Ebből 2 katolikus, 1 unitárius, 9 evangélikus, 8 református, 24 pedig „protestáns” besorolású forrás.

Magyarázatot kíván a Balassi–Rimay-féle istenes énekek szerepeltetése a kibővített táblázatban, hiszen ebben az esetben nem liturgikus vagy gyülekezeti énekekről van szó, hanem vallásos költészetről.

A XVII. század elején fontos változások történtek a magyar nyelvű irodalmi kommunikáció rendszerében. Az előző évszázad második felében megteremtődött a magyar nyelvű világi líra. Balassi Bálint irodalmi eszközökkel megalkotott személyisége, életműve köré irodalmi kultusz szövődik, és elsősorban Rimay János, részben más Balassi-követők tevékenysége nyomán megindul a klasszikus költővé emelkedés útján. Azonban ez a *Balassi-epicédiummal* lendületesen és ígéretesen kezdődő folyamat valamiért kifulladás, és lekerül a napirendről. Rimay János nagyívű kiadási tervei megvalósulatlanok maradnak, s a Balassi-életmű a kéziratosság szintjén megrekedve egyre inkább csak a beavatottak kicsiny körének hozzáférhető. Úgy tűnik fel, a könyvnyomtatás által biztosított nagyobb nyilvánosság privilégiumait őrző egyházak monopóliumát a világi líra nem tudja áttörni. A magyar nyelvű irodalmi kommunikáció viszonylag kis számú befogadó közönsége valamiért nem volt képes arra, hogy kikényszerítse a nyomtatott olvasmányok szekularizálódását, és nem ösztönözte a nyomtatott irodalmat előállító műhelyeket arra, hogy világias, szórakoztató, fikciós jellegű irodalommal lássák el a könyvpiacot. Az ilyen jellegű, a Balassi-hagyományt továbbgondoló világias művek hosszú időre a kéziratosság közvetítő csatornáit fogják majd igénybe venni, viselve ezen archaikus leíró rendszer használatának minden kellemes és kellemetlen következményét.

Az irodalmi rendszer konzervatív visszarendeződésének okai rendkívül összetettek lehetnek, és magyarázatukhoz még nagyon mélyreható vizsgálódások szükségesek. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az irodalmi kommunikáció korszerűsítésének abban az időszakban kellett volna napirendre kerülnie, amikor egyrészt az ízlés változása elfordult a megelőző korszak beszédmódjától, másrészt a nyilvános közbeszéd példátlan módon hatalmába kerítette az ideologikus témák megvitatása, magyarul szólva a hitviták és a velük összekapcsolódó politizálás. A megváltozó helyzetet, az irodalmi kommunikáció szekularizációs folyamatát érő kihívásokat az egyházakhoz szorosan kötődő szerzők is jól érezték, s erre a kihívásra különböző válaszokat adtak.

⁸ HORVÁTH Iván (főszerk.): *A régi magyar vers repertóriumja a kezdetektől 1600-ig*. Hálózati elérés: <http://rpha.elte.hu>.

⁹ RPHA 0340 – hálózati elérés: <http://rpha.elte.hu/rpha/id/0340>.

A konzerváló, hatalmi pozícióit mozgósító reakciót jól szemléltetik Újfalvi Imre 1602-ből származó mondatai:

Vétkeztenek azért, és vétkeznek, hogy az többiről ne szóljak, azok az kántorok, mesterek, azkik akármilyen bokrban költött éneket mindjárat az templomba vittnek, és még mostan is visznek, s valami pajkos vagy hajdú nótára elmondanak, sőt ezféléket énekelnek inkább, hogynemmint az psalmusokból vétetett éneket.

Az tanítók is vétkeznek, azkik ezt elszenvedik, de talám ez innét esik, hogy (szólunk azokról, azkik ilyek) még az végére is az cantusnak alig érnek bemenni. Az könyvnyomtatók is hasonlatosképpen, azkik ezféléket minden tanács nélkül az templumban való énekek köziben egyelítenek, mint minap, egy az Horatiusból vött ódát, más pediglen az szolgáló leány mit danógasson, mikoron az gyermeket rengeti, mely ítélem azért, hogy az author akaratjából esett. Az tudatlanok azt ítélik, hogy azmi az impressában vagyon, mind jó és mindenütt helyes. Még az jóban is az módot [...] meg kell tartani. Ezekről csak szégyen szólania, de mit tehetünk rúla, más ad okot reá, s bánjuk az mód nélkül való dolgokat. Ennekokaért ide csak oly énekeket szödtünk mi öszve, azmelyeket az templomban mondhatni. S ha az szokást nem néztük volna, azmint ide fel is mondám, némeleyeket ezek közül is kihagytunk, s helyében másokat tettünk volna, azmint egynéhányban cselekedtünk is, annyéra akarnók, hogy az község is az gyakorlásból és szokásból, ha az bötüből, mint egyéb nemzetek között, nem lehet, mindeniket értené, és velünk együtt mondaná. Néha még az tanítók is az újságért nem értik, mit mond az kórus. Avagy csak áment hoghyogy mondhat reá az eklézsia?¹⁰

Újfalvi érzékeli a hívek részéről az irodalom differenciálódása iránti igényt, és errecenzúrával és a hangnemek szétválasztásával válaszolna. Eszményi antológiájában az első helyen a templomban énekelhető, teológiailag és morálisan kifogástalan szövegek állnak; „más könyvbe” kerülhetnek az erkölcsös világi énekek, tűzbe valók viszont az „amoréről valók”.

Szenczi Molnár Albert a *Psalterium Ungaricum* előszavának sokszor idézett passzusában más logikát követ. Az ő irodalmi programja szerint a gyülekezeti éneklést magas irodalmi nivóra kell emelni. Egyházi íróként és kiadóként is határozott esztétikai értékítéletet érvényesít: „Mivelhogya azhoz nem oly szándékból fogtam, hogy az előbbeni szokott énekeket ki akarnám venni az híveknek kezekből; avagy hogy ezeket egybekénél ékesbeknek alítanám. Mert látom, hogy főemberek által az zoltárnak nagy része meg vagyon fordítva cseh, német és tulajdon nótákra, kik közül az én tetszésem szerint legszebbek az Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé. Vadnak Istennek hála, egyéb szép énekek is, melyekkel rakva az debreceni anyaszentegyház Énekeskönyve, az Bornemisza Péteré, Huszár Gálé és Böythe Istváné.” Ez után következik nevezetes irodalmi összehasonlító elemzése, amelyből Balassi Bálint zoltárparafázisa kerül ki győztesen.

A legbátrabb és legsikeresebb felfogás Pázmány Péteré és a körötte formálódó katolikus irodalmi köré lesz. Pázmány Balassi és Nyéki Vörös Mátyás verseinek a *Keresztyén imádságos könyvbe* emelésével arra mutatott példát, hogyan lehet a vallásos cél-

¹⁰ RMNy 886 — ÚJFALVI Imre: *Keresztyéni énekek*. Debrecen 1602. Facsimile-kiadás: KÖSZEGHY Péter (szerk.). Balassi, Budapest 2004. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 38).

kitűzések szolgálatába állítani a magas irodalmat. Az egyház megrendelőként és mecénásként támogatva irányítja az irodalmi folyamatokat. A katolikusok által kidolgozott népszerű kegyességi irodalom nagy sikere eredményezte, hogy Balassi és Rimay — a két legmagasabb színvonalú életművet létrehozó költő — végül ennek a kegyességi irodalomnak a keretei között találta meg az útját a nyomtatott irodalom szélesebb nyilvánosságához. A helyzet iróniája, hogy a petrarkista szerelmi költészet meghonosítójának csak éppen a szerelmi költészetét nem ismerhette meg a nagyközönség, és hogy a halála után közel negyven évvel egy olyan kötettel debütált, amely formátumában s kiállításában is imakönyvet formázott. Ha úgy tetszik, szintén ironikus, hogy Balassi vallásos szerzőként is páratlan népszerűsége tette szert, az *Istenes énekek* minden bizonnyal a XVII. század legtöbbször kiadott, legnagyobb példányszámban elterjedt verseskötete. Balassi népszerűségét a protestáns és a katolikus oldal is igyekezett felhasználni; a kötet ismereteink szerinti első, evangélikus környezetben, a titokzatos SOLVIROGRAM által összeállított bártfai kiadását szinte azonnal követte az *Istenes versek* katolikus redakciója. A kötet ráadásul mind protestáns, mind katolikus körökben a vallásos költészet reprezentatív antológiájává bővült, és Balassi–Rimay verseit kortárs szerzők műveiből összeállított, folyton bővülő válogatás egészítette ki.

Egy másik írás témája lehetne, hogy a XVI–XVII. század fordulóján kiformalódó új típusú költői beszédmódnak milyen poétikai változatai alakulnak ki a különböző felekezeti kulturális központokban, és hogy a katolikus, illetve protestáns környezetben kiérlelt sikeres poétikai újítások hogyan, milyen áttételekkel hatottak egymásra. A négy végső dologról szóló reprezentatív katolikus költeményeket: Nyéki Vörös Mátyás *Dialógusát*, valamint az először 1639-ben Váradon megjelent *Tintinnabulum tripudiantiumot* például hamarosan protestáns kalózkiadásban is megjelenetik. A túlvilág témája irodalmi feldolgozásának hatása annyira erős volt, hogy az unitárius Fiátfalvi Györgyöt a Pokolról szóló tanköltemény szerzésére ihlette.¹¹

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a régi magyar liturgikus és vallásos költészet erős interkonfesszionális jegyeket mutat. A katolikus egyház és a protestáns egyházak vallásos verskánonjukat egymásra figyelve, egymás eredményeit, hagyományait hasznosítva alakították. Az irodalom rendszerének átalakulása, az irodalmi ízlés és beszédmód változásai ezen a téren nagyjából azonos időben, szoros kölcsönhatásban játszódtak le az egyes felekezetek kulturális műhelyeiben, illetve olvasóközönségük körében. A katolikus és protestáns beszédmódok és útkeresések hasonlóságát korábban Kecskeméti Gábor egy másik vallásos műfajcsoport, a prédikációk vizsgálata során már megfigyelte és regisztrálta.¹²

¹¹ VARGA Imre (szerk.): *Régi magyar költők tára*. Akadémiai, Budapest 1967. (17. századi sorozat, 4.) 55. sz.

¹² KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas, Budapest 1998. (Historia Litteraria, 5) 224.

Ezek az összehangolni tűnő jelenségek azt jelezhetik, hogy a három részre szakadt országban az országrészeket drámaian elválasztó geopolitikai és vallási erővonalak ellenére is erősen működnek a kulturális szférában a konszenzusra és kiegyenlítődsre törekvő tényezők. Az irodalmi közvetítőrendszerek pedig viszonylagos erőtlenségük és archaikus vonásaik ellenére is eredményesen töltik be egységesítő és normatív funkciójukat.